

ББК 82.3 (2Рос=Калм)
УДК 343

**ШИНЖЭНЭ ӨӨРДНРИН ДОМГ, ДОМГ-ҮЛГҮРИН
БОЛН СИДТЭ ТУУЛЬСИН ТУСК ШИНЖЛТ
(О мифах, легендах и волшебных сказках ойратов Синьцзяна)**

Осорин Утнасун

Өөрд улс эрт цагас авн хадһлгдсн эврэ өвэрц заң-заңшалта, шажна сүзгтэ келн-эмтн бээсмн. Ут цагин эргцд иим авъяс, шинж, йөрэл, магтал, дуд, үлгүрмүд, келнэ ээдрэ һарһдг үгмүд, харал, йиртмжин һурвнтс, домгуд, домг-үлгүрмүд, баатрин тууль, амн үгин тууж болн нань чигн ардын амн урн үгин үүдэврмүдт тодрха шингрсн мөн. «Эрт цагин моңһлын олн овг ээмгин дунд сидтэ үлгүр, домг, йослын дуул, йөрэл, магтал болн һээхмр сээхн баатрин туульс бээдг. Эн мет ардын амн урн үүдэвр йир олн зокъягдн тарж, ниит олд делгрж бээснь дамжг уга. Тиим учрас моңһл туурһтн улсиг дууч, шүлгч гисн ирү сээхн цол олһсн хоосн юмн биш», — гиж эрдмтнрин келсн орта үг гиж үзж болна [Моңһл урн зокъялын түүк 1984: 10].

Өөрд улсин заңшал шингэсн амн үүдэврмүд, өөрд нутгт нутгһсн олна бээдл жирһл, санан-седкл, авъяс-бэрц болн йиртмжин туск тээлвриг үзүлсмн. Цагин жисэ дахад, тернь аав, көвүн, ач, жич гийһэд үй залһн амн үгэр келгдж, делгрж ирсн ут удан туужта.

Урн зокъялын онлын халхас хэлэхлэ, урн санан, келнэ билг хойр амн урн үүдэврмүдт зергдэн бээдг учрта. Цагин селгэ дамжад, урн санан болхла, амн үүдэврмүдт байн сээхн аһулһ, келнэ чимг немсэр бээж эндрк өдр мана һарт ирэд, эдлж чилшго сойлын байн зөөр болж үлдсмн. Тер учрар амн урн үүдэврмүд төрл-зүүлэрн олн, аһулһарн байн, урн седкмжэрн өргн, заң-үүлин залһлда хадһлсн үүдэвр гисн үнлһттэ.

Эрт цагин күн йиртмжин бээдл болн олна йосиг шинжлх ухана арһар медх кемжэнд күрэд уга, йиртмжин олн нуувчиг таньж медх боломж уга бээсн болжана. Тегэд амн үгин сидэр йиртмжиг тээлх гисн санан домгин үүслт болсмн. Ик эрт цагин урн үгин үүдэврмүдт үгин сидт иткх, йиртмжин олн үзгдлд эм орулж дүрслдгсн болхла, өдгэ цагт иим домг болн домг-үлгүр үүдэгдго болв.

Нарт делкэн олн һазрт номтнр домгин үүслтэс авн утх-санан, төрл-зүүлн туск олн зүүлн шинжллт кеж, тус-тустан тодрха ашлвр кесмн. Шинжллтсин тооһинь

хэлэхлэ, ут тоодан тавн зу күрч йовна. Тиим олн зүүлн шинжллтс дундас — нертэ моңһл номт С. Дулм бичсн дегтриг зааж болжана [Дулам 1999: 3].

Домг йиртмжиг шүтх йосн, заң-заңшал, түүк, эрт цагин урлын шинж илрүлнэ. Тер учрар домг болхла, урн зокъялын шинжлэч, урлгин шинжлэч, сойл шинжлэч, гүн ухантн, түүк болн олн ниит шинжлэчнрт йир соньн жигтэ седв болж ирсмн. Моңһлын сойл шинжлдг номтнр дундас хамгин түрүн болж домгин туск шинжллт кеснь Дорж Банзаров. Эн номтын бичсн дегтртэ эклц болһж домгин шинжллт делгрлт авснь амн урн зокъялын тускар бичсн дегтрмүдин халхст темдгтэ.

Китд орн-нутгт бээсн өөрднрин амн зокъялын дотрк домг, сидтэ тууль болн амн үгин туужиг шинжлх көдлмш бас өрнлт авсмн гиж келж болна. Сойлын зөөрэн иим кевэр делгрүлх өргн чинртэ төр олна оньг авсн шин седв болсн бээдг. 1950-ч жилмүдт билгтэ, амн үгин шүлглэн болн домг үлгүриг меддг көгшдэс Шинжэнэ сойлын көдлэчнр келүлж бичж авсмн. Түүгэн цуглуул дигләд, бичгт буулһад барлсмн.

1978-ч жил сойлын зөөрэн хадһлж харсхиг эркм чинртэ төр гиж үзэд, түүг шунмһаһар олн эмтнэс цуглуулх, барлх, шинжлх керг-үүлулм негалхм хурцөрнлттэ йовдл болсмн. өөрд улсин билгтэ эмтнэс темдглж авад, барт һарһсн амн үлгүр багтасн дегтрмүдин то барг 80 шаху күрч. Тер олн дегтрмүдин дунд домг-үлгүр, сидтэ тууль болн амн үгин тууж баһ биш бээснь эн 80 шаху дегтрмүд темдглсн домг, домг-үлгүр герчлнэ. Амн зокъялын туск, шинжллтсэр кесн олн статьяс барлгдж, амн урн үүдэвр цуглуулхд, барлхд, шинжлхд харһжасн хурц төриг хаһлхд дөң болсмн.

Я. Цүлтэм номт иигж бичнэ: «Сойл болхла, күн-төрлктн үүдэж бүтэсн эдл биш кев-янзта онц ке э сээхн келнэ шинжэр бүрлдсн ниилмл цогц мөн. Тернь делгрнү утхарн күн төрлктнэ бүкл олна ниит, бүкл эмдрл болн күн болһнд холвгдна» [Цүлтэм 2004: 1].

Олн эмтнэ бүкл сойлын тууж дунд өөрднрин сойл болхла, заң-заңшал, нутг-усна, һазрин өвэрц болн кел-айлһарн, өвм-жэрн йилһрн бүрлдсн онц чинртэ сойл мөн.

«Балр эртнэ овг төрлин олна ниитд моңһл туурһтна үүлдврллин күчнэ кир-кемжэн йир дор бээсмн. Эрдм-медрл бас дутмг бээсн учрас, йиртмжин үзгдлиг лав-та шинжлх болн тээлврлх арһ уга бээсмн. Тегэд эргндк йиртмжин үзгдл болн эмдрлин бээдлиг ухаһарн одж тээлврлдг бээж. Тедн йиртмжиг йосн бийэснь һаза күүнэ бийд сүмсн оршж бээдглэ эдл бас нег зүүлин нуувч күчнд закрғдна гиж үздг бээж» [Көк-Буйн 1988: 356].

Домг һарлһна тускар Шинжэнэ номт Т. Намжл бас иигж келсмн: «Өөрд улсин заң-йосн, үүл-керг, сойлын кев-янзнь, теднэ жирһлин орн мөрин кемжүрлэ залһлдг. Өөрд улс түүгэн мөрдн дахх кев журм болһж йовсн болхар, тер оln зүүлин заң-үүлин һарл-үүсл бүрлдж тогтж. Юмн бүкн юу-нас яһж үүсн делгрсн гидгиг амн зокъялын үүдэх арһар тээлврлхиг зөрсн оln-оln домг-үлгүр зокъясн бээнэ» [Намжл 2004: 206].

Үүнэ тускар «Һалв яһж тогтсмнб?», «Теңгр һазр яһж бө болсмб?», «Нарн, сар яһж киртх болсмб?», «Ээж Баба кү кеснь», «Мөрдн яһад нисэд чадх уга болсмб?», «Күн нүцкн, ноха үстэ болснь» мет домгудас эн тээлврлх шинжиг медж болна.

Домг үүдэгдснэ дарань домгин сүүр деер домг-үлгүр үүдэгдж. Сидтэ тууль болхла, йовһн үлгүрин дотрк нег төрл-зүүлд ордг бээнэ. Тиим болвчн сидтэ туульд домгин шинж шингэсн эдлцвр тал оln бээдг.

Домг, домг-үлгүр, сидтэ туулин аһулһ болн кев-янзнь хоорндан эдл биш болна. Домг-үлгүр болн сидтэ тууль хоюрн бүр домгин шинж хадһлж бээхмн. Тер төлэд зэрмдэн эн һурвиг нег-негнэснь йилһж медхд күчр болдг учр харһна. Болв нэрнэр шинжлхлэ, эдн тус-тустан нертэ. өмн-өмнэн өвэрц шинжтэ, зүүл-зүүлин кев-янзта болхиг бас йилһж онлар батлж болна.

Мини хэлэцэр, моңһлын «домг» гисн нер-томья китд келнд «shen hua», орс келнд «миф» гиж нерэдгднэ. «Домг үлгүриг» болхла, китдэр «chuan shuo», орсар «легенда» болжана. Сидтэ туулиг болхла, китдин келэр «mo fa gu shi», орсар – «волшебная сказка». Амн үгин туужиг китдин келэр «li shi chuan shuo», орсар – «предание».

Иим үүдэврмүдин бүтэц, үүл-йовдл, утх-санаг шинжлхлэ, овг төрлин цагин күүнэ бээдл, ухан-седкл үзүлгднэ.

Домг күн-төрлктнэ хамг түрүн нилх цагин үүдэвр болх учрта гиж номтнр то-олдг болхла, домг-үлгүр, домгин хөөн үүссн амн зокъялын нег кев-янз гиж келх кергтэ.

Одаһин бээдлэс үзхлэ, оln эмтнэ дунд домг келгддг болвчн урдк цагла дүнцүлхлэ, йир цөн. Домг меддг, келдг күн цаг ирвэс ховрдад йовна. Шинэс домг үүдэгдхэн уурв. Үүдәһэд үлдэсн кезэңк домгуд өдгэ цагт тооһарн цөн болвчн, оln эмтнэ дунд бээхинь домг, домг-үлгүр, амн үгин туужс герч болж чадна. Түүг «Ээж Бава күн кеснь» домгас үзж болхмн.

Ик эрт цагт йиртмжэд усн һалв болад, һазр делкэд амтэ юмн үлдэж уга. Эн цагт Бүтэгч Бурхн ээжэн үүрэд, Сүмбр уулын аһуд ам хорһлна. Кесг цаг давад, һазр делкэ өрмтнэ. Шавр бальчг ээвртэд ирнэ. Эн цагт Ээж Бава үүдхлэрн доран девсэж суужасн арһлын арсна хойр бушхар хойр кү уйна. Түүндэн шавр чикэж бээтл, Бүтэгч Бурхн түүг тарндн ам орулна. Тегэд негнь көвүн, негнь күүкн болж хуврэд, уулас бууһад ээл амтн болсн гинэ. Түүнэс эклэд күн-төрлктн үүссн гинэ, — гиж домгт келгднэ.

Күн яһж үүдснэ тускар тааж цээлһсн иим чинртэ домгуд ода уга. Күүнэ бий-ин үүслтиг үнн шинжлһтэр батта цээлһвр кесн үнн герч бэрмтэр тээлнэ. Домг-үлгүрт нурһлж оln улсиг үнмшүлн бишрүлх болн иткүлн дахулх зөрлһтэ бээсн болхла, өдгэ цагин үүдэвр итклго бээхин арһ уга үнн бэрмтэр герч болһсн батлврта.

Амн үгин тууж болхла, нурһлж ямр негн туужин цагт үүдснэ керг, ямр негн һазр-усна онц зүүлэс иш-үндс авдг. Тегэд түүгэн урн санаһарн урлн зокъяһад ахр тууль үүдэнэ. Һол утхарн урднь болсн түүкин үнн күн, үнн үүл-йовдл, туужд нер һарсн, оlnд тодрха таньгдсн ул-син туск төр бичгднэ. Үлгүрлхд, «Шу-нан тууль», «Сетржавин тууль», «Дөрвн өөрд эвдрлцснь», «Йовһн мергнэ тууль», «Һалдмбан тууль» болхла, цугтан иим амн үгин тууждан багтна.

Өдгэ цагт өөрд улс оln һазрт бүүрлжэнэ. Цаг төрин хуврлт болн һазр орна зааг һарсн болвчн, амн үүдэвр оlnа дунд эмлн делгрж бээсиг домг болн домг-үлгүр герчлжэнэ. Энүнэ тускар келхлэ, хамгин түрүнд «ар-дын амн зокъялын» дотрк домгин шинжлһт ик чинртэ көдлмшин негнь болна гиж Шинжэнэ номтнр тоолснь теднэ номин шинжлһтин көдлмш үзүлжэнэ. Юңгад гихлэ, эрт цагин амн урн үүдэврин негн

төрл болсн домгт эрт цагин күүнэ үзлт, таньлтар ирж орчлң-йиртмж, күн-эмтн, өвсн-урһмл олнд ниит болн сойлын олн үзгдл тээлврлгднэ. Келндэн билгтэ олна урн сананас һарсн иим домгуд юмн бүкнд сид урһулсн, йиртмж-делкэд эм орулсн, юмн бүкнэ үүслтиг тээлврлсн сонһн жигтэ төртэ болдгарн ондан төрлин амн үлгүрәс кев-янзарн, чинрәрн йилһрсинь заах кергтэ. Үлгүрлхд, «Нарн, сар яһж киртх болсмб?» гидг домг [Мөңкэ 1988: 60].

Эрдмтэ лам үкдго, мөңкинд бээдг ариша бүтәнэ. Лам ариша бүтэжәсн цаглань, Араңху гидг юмн ирэд аришаг хулхалад ууж оркад зулна. Лам Араңхуг көөж йовад, нар-нла харһдг болна. Араңхуг хамаран зулсиг нарнас сурна. Нарн өргәрн заңһж ламд зааж өгнэ.

Лам сарла харһад сурна. Сар «тенд йовна», — гинэд һарарн заңһна. Лам Араңхуг көөж күүэд, очрарн хондрцгар¹ цокад хойр әңгличкнэ. Араңхуһин кеңкрдг салад зулна.

Хондрцг болн кеңкрдг тасрсн цагт цацрсн аришан һазр деерк арцн², зеергн, харһа деер тусна. Тегэд арцн, зеергн, харһа мет урһмлмуд дөрвн цагт көкәрн бээдгнь иим учрта, — гинэ.

Хамаран зулсиг зааж өгсн нарн сар хойрас Араңху өшә көөһэд, өргәрн заңһсн нариг һурвн әжилд нег дәкж иднэ. Һарарн заасн сариг әжилд нег дәкж идх болсмн гинэ. Араңху белкүсәрн хойр әңг болсн учр деерәс нарн, сариг амарн идәд орквчн, удл уга хондрцгар һарад ирдг болсмн, — гиж тәәлнэ.

Энд келгджәсн «нарн өргәрн заңһсн», «сар һарарн заңһсн» йовдл йиртмжин үзгдлд эм орулсн домгин шинж гиж үзж болна. Арцн, зеергн, харһа мөңк дөрвн цагт көкәрн бәәх учрнь цәәлһсн домгин ухан. Күн үкдг уга арша бүтәлһнь домгт сид урһалһн.

Нарн, сар киртх учр-шилтәг эрт цагин күн Араңху гидг әәмшгтә юмн нарн, сариг идснәр тоолна. Тегэд нарн сар хойр Араңхуһин кеңкрдгәр орад хондрцгар һарна гиснь тәәлвр кесн йовдл гиж үзж болна. Үүнлә әдл «Удан лам йиртмжиг үүдәснь» домг шинжлий [Мөңкэ 1988: 61].

Эн домгиг Шинжәнә Байнһолын Хошуд районд бээдг жирн хойр наста Геедн гидг күн келсн бәәж.

Миңһн нас зүүсн Удан гидг нертә ламин керг-үүл домгт үзүлгднэ. Теңгр болн

һазр хойриг Удан лам салһна. Йисн давхр теңгр, йисн давхр һазр, йисн уул, йисн һол үүдәнә. Тегэд йиртмж-делкә тогтна. Удан лам һанцарн болад, теңгрин хуар, һазрин көрсәр Идм гидг нертә эр кү үүдәнә. Даранднь теңгрин хуар, һазрин көрсәр бас нег Дидм нертә күүкд кү бүтәнә. Идм Дидм хойриг гер-мал болһна. Тер хойр күүнәс дөрвн күн, дөрвнәсн нәәмн... болж өснә. Үзхнь, домгин урн санаһар «хур», «көрснд» сид урһаһад Идм Дидм хойр кү бүтәж, эм орулж тәәлврлсн керг. Эн мет сонһн жигтә домгиг эрт цагин күүнә ухаһар үүдәсн йиртмж болн өүүнә дүрс бээдл домгт тусхагдсмн гиж таньж болхмн.

Эрт цагин йиртмжин үзгдл, үүслт болн күүнә дүрс бээдлийг домгт тусхадг болхла, делкә-йиртмж үүдснә дарак төлжсн цаг-үйин күүнә ухан-санан, олнд ниитин домг үлгүрт үзүлгднэ. Үлгүрнь, «Хар саната күн болн цаһан саната күн» домг-үлгүр [Дамринжав 1996: 430].

Эн домг-үлгүрт хар саната күн цаһан саната күүг меклнә. Хар саната эврән идхтә, уухта йовна. Цаһан саната күн хар саната күүнд бәәсән өгәд, меклгдәд, сүүлднь нам эврәннь нүд күртл өгәд, сохр үлднә. Эн хоорнд чон арат хойрин күүндвр сонсад, гемтә бәәсн хаана күүкиг цаһан саната күн эдгәж чадхиг медж авна. Тегэд мөлкж йовтл, «тенсиг теңгр хәләнә» гидгәр, Цаһан Аав ирж, цаһан саната күүнә нүднднь хара орулж өгнә. Нүдтә болсн залу хаана герт күрәд, күүкиг эдгәнә. Хан ханад, күүкән, хан сүүрән цаһан саната күүнд өгнә. Эн цагт хар саната күүнд бас хан болх ховдг санан орад, хар алвар нүдән сохлулад, чонын амнд орад үкнә. Эн домг-үлгүрин дотр нуугдж бәәсн утхнь болхла, олна ниит төлжсн цагин күүнә ухан-седкл, «хар санан бий барна, хад чолун мөр барна» гидг йос учрар медгдв. Ямаран кев-янзар илдксмб гихлә, цаһан болн хар саната хойр күүнә үүл-кергәр урн санан авч, теднд харһсн үүл-йовдлар дамжулад, кергин мөн чинр болсн «кецин усн һууһан дахна, кесн үүл эзән дахна» гисн санаг ил һарһж чадсн болжана.

Цаһан саната гидг үг күүнд дөң-тус болад йовдг сәәхн седклтә күүнә тускар келнә. Хар саната гидгнь күүнд хоран күргдг, му ухата күн. Тиигхлә, домгт һардг хойр күүнә керг-үүләс үзхлә, кен сән, кен му болсн учриг иш-бәрмттә делгж үзүлв. Цааранднь ямаран чилгчд күрсиг «Хар саната күн болн Цаһан саната күн» гидг

¹ Ойрат. *хондрцг* — калм. *ууц*, *ар* бий 'круп'.

² Ойрат. *арцн* — калм. *арц* 'можжевельник'.

домг-үлгүрин Цаһан саната күн хан суусн
керг-үүл урнар үзүлнэ.

Ашлхд, домг болн домг-үлгүр йиртмжин
олн үзгдлд эм орулн дүрслдг, үгин сидт
иткүлх өвөрц шинж багтасмн. Тер уч-
рар домгуд, домг-үлгүрмүд болн амн үгин
туужин үүдэврмүдэс одн орна, йиртмжин,
сойлын, заң-заңшалын, күүнэ үүслтин туск
эрт цагин улсин ухаһар тээлсн тээлвр олж
болна. Моңһл туурһтн улсин урн сээхн
седклин герч домгт үзүлгдснэс, домг болн
домг-үлгүрмүдт өөрднрин заң-заңшал,
авъяс-бэрц, нутг-усна өвөрц, келнэ шинжиг
шингэсн гүн аһулһта амн урн үүдэвр гиж
үзж болна.

Олзлгдсн ном

- Дамринжав Б.* Сааль мергн болн Саадг мергн. Пекин:
Үндстнэ кевллин хора, 1996. 667 х.
- Дулам С.* Моңһл домг-зүүһин дүр. Көк Хот: Өвр
Моңһлын сойлын кевллин хора, 1999. 295 х.
- Көк-Буйн.* Моңһлын заң-үүһин мөрдл. Улан Хад: Өвр
Моңһлын сойлын кевллин хора, 1988. 356 х.
- Моңһл урн зокъялын түүк.* Өвр Моңһлын сурһн
күмжлин кевллин хора. Көк Хот, 1984. 614 х.
- Мөңкэ Б.* Хан Тенгр. Үрмч: Шинжэнэ ардын кевллин
хора, 1988. № 1. 156 х.
- Намжл Т.* Өөрдин заң-үүл болн амн зокъялын хэрцэ-
холвана судлл. Шинжэнэ ардын кевллин хора.
Үрмч, 2004 ж. 346 х.
- Цултэм Я.* Тээжнр хошуна ардын амн зокъял. Көк Хот:
Өвр Моңһлын ардын кевллин хора, 2004. 373 х.